

LA TRAÇA HISTÒRICA. PAISATGE, PATRIMONI I POLÍTIQUES PÚBLIQUES

JOAN NOGUÉ

Director de l'Observatori del Paisatge de Catalunya
Catedràtic de Geografia Humana de la Universitat de Girona

Lliurat el 9 de juliol de 2013. Acceptat el 10 de novembre de 2013

RESUM

Els paisatges actuals són fruit de les interaccions humanes i naturals d'anys d'història que els doten d'un valor patrimonial excepcional. Les polítiques públiques, i sobretot les de caràcter territorial i cultural, ho han de tenir present i ho han de saber gestionar. La subdisciplina que estudia les relacions entre paisatge i història és la geografia històrica. Europa compta amb una llarga tradició d'estudis de geografia històrica i de caracterització històrica del paisatge. PaHisCat n'és un exemple, un projecte de l'Observatori del Paisatge en col·laboració amb el Departament d'Història de la Universitat de Lleida sobre l'evolució històrica del paisatge de Catalunya, amb la intenció que sigui un projecte aplicable a l'àmbit de les polítiques públiques, especialment a les territorials. Una altra actuació de l'Observatori del Paisatge descrita és la dels catàlegs de paisatge de Catalunya, unes eines que ens permeten conèixer com és el nostre paisatge i quins valors té, per poder-lo protegir, gestionar i ordenar.

PARAULES CLAU

Paisatge, geografia històrica, patrimoni, polítiques públiques, PaHisCat, catàlegs de paisatge.

The historical trace. Landscape, heritage and public policies

ABSTRACT

Current landscapes are a result of human and natural interaction dating from centuries ago that provide them with an outstanding heritage value. Public

policies, specially those related to land and culture, must take this value into account and must learn how to manage it. The subfield that studies the relationship between landscape and history is historical geography. Europe has a long tradition of studies related to historical geography and historic landscape characterization. One good example is PaHisCat, a project developed by the Landscape Observatory in collaboration with the Department of History of Lleida University dealing with historical evolution of Catalan landscapes. The main objective of PaHisCat is creating a project that may be applied in public policies, especially those related to land management. The article also includes one further work by the Landscape Observatory: landscape catalogues, which are tools aimed at getting to know our landscape and its values so as to protecting, managing and planning it.

KEYWORDS

Landscape, historical geography, heritage, public policies, PaHisCat, landscape catalogues.

El paisatge actual és la suma de capes i capes d'història que ens remeten a un passat més o menys llunyà, i molt especialment a Europa. En un continent tan humanitzat com l'uropeu, el valor patrimonial del paisatge és excepcional i cal tenir-lo sempre present en l'àmbit de les polítiques públiques, i sobretot en les de caràcter territorial i cultural independentment de si tal o qual paisatge (en bloc o per fragments) està catalogat com a bé d'interès cultural, en la categoria i a l'escala que sigui. Aquest és el punt central de la present contribució. En efecte, el territori, expressat a través d'un paisatge, conté valors patrimonials de gran interès que s'han de conèixer i saber gestionar. Una estructura parcel·lària mil·lenària, unes feixes centenàries, una xarxa de camins determinada... molt probablement no seran declarats béns culturals d'interès local ni béns culturals d'interès nacional per part de l'Administració, però no per això deixen de tenir interès. Potser no seran protegits ni inventariats seguint els paràmetres habituals de la catalogació patrimonial, però sí s'han de poder encabir en la gestió quotidiana i dinàmica del territori, i també en la urbanística. El paisatge ha de ser entès com un patrimoni cultural i les polítiques públiques (i no només les pròpiament patrimonials) haurien d'actuar en conseqüència. Si alguna cosa poden aportar els estudis de paisatge al món del patrimoni és precisament aquesta

visió global, holística, integradora del paisatge; una visió que permet entendre tal o qual monument no com un element aïllat, sinó com una peça més d'un conjunt, és a dir, d'un paisatge que li dóna sentit i raó de ser.

Abans de passar a exposar dos exemples concrets d'actuacions de l'Observatori del Paisatge de Catalunya que van en la línia apuntada més amunt, m'agradaria centrar la qüestió de les relacions entre paisatge i història des de l'àmbit disciplinar que em sembla més adequat per a aquesta publicació monogràfica. Em refereixo a la geografia històrica, la *historical geography* dels col·legues anglosaxons.

GEOGRAFIA HISTÒRICA I HISTÒRIA DEL PAISATGE

Des d'una perspectiva disciplinar i acadèmica, la geografia històrica es considera una especialitat de la ciència geogràfica i, com a tal, se serveix de les mateixes tècniques i els mateixos mètodes i conceptes que utilitzen habitualment altres branques d'aquesta ciència. Allò, però, que la distingeix d'altres subdisciplines geogràfiques és l'èmfasi especial que posa en la interpretació del medi geogràfic a través del seu procés històric, la qual cosa la porta a considerar la història com la seva ciència auxiliar bàsica i a servir-se també, per tant, de les fonts, les eines i les tècniques historiogràfiques més habituals com, per exemple, els arxius documentals i, si escau, els jaciments arqueològics, en el cas que es remeti a l'arqueologia. Aquestes fonts permetran al geògraf datar i fixar una cronologia, d'on es deriva, en part, la dimensió diacrònica, canviant i evolutiva del paisatge.

Genèricament, la geografia històrica efectua una anàlisi històrica dels canvis de tipus geogràfic (ambientals i paisatgístics) en una àrea determinada amb l'ànim d'entendre'n l'organització socioterritorial, passada i present. Com es poden imaginar, les línies de recerca que se'n desprendran seran moltes i variades, ocupant un amplíssim ventall temàtic que anirà des de la reconstrucció de paisatges antics fins a l'estudi de l'evolució de la percepció del paisatge per part de les societats humanes. És evident, tanmateix, que, més enllà del grau d'institucionalització acadèmica assolit per la geografia històrica com a disciplina i el consegüent desenvolupament d'un gran nombre d'investigacions realitzades en aquesta direcció per part dels professionals de la geografia, el seu objecte d'estudi, des del punt de vista teòric i epistemològic, constitueix d'alguna manera un cert «territori comú» amb el de l'historiador i l'arqueòleg.

La geografia històrica té una llarga tradició en països com la Gran Bretanya, els Estats Units, Nova Zelanda, Austràlia i el conjunt de països escandinaus, per citar-ne només alguns casos. Els països anglosaxons han estat clarament pioners en aquest camp: *An Historical Geography of Europe* de Gordon East, de 1935, i *An Historical Geography of England before A. D. 1800* de Clifford Darby, de 1936, han esdevingut veritables clàssics d'una llunyana tradició en constant renovació.

Els símptomes d'aquesta renovació i vitalitat són evidents tant en el camp editorial com en el purament institucional. En relació amb el primer cas val la pena ressaltar la constant aparició de novetats bibliogràfiques, de col·leccions editorials (com la «Croom Helm Historical Geography Series» o la «Cambridge Studies in Historical Geography») i fins i tot de revistes especialitzades d'altíssima qualitat (com el *Journal of Historical Geography*). En un nivell més institucional, cal destacar la proliferació d'assignatures i seminaris a les universitats, la multiplicació de col·loquis i congressos i la creació de grups de treball especialitzats en associacions com l'Institute of British Geographers (que compta amb l'Historical Geographers Research Group des de 1973) i l'Association of American Geographers (amb l'Historical Geography Specialty Group des de 1979).

Voldria ressaltar el fet que aquesta geografia històrica, en tant que subdisciplina especialitzada, ha estat poc present en la recerca geogràfica a les nostres latituds mediterrànies, si bé l'anàlisi del paisatge, de manera especial el rural, gaudeix d'una llunyana tradició. És cert que a la França de les dècades de 1920 i 1930 l'interès pel paisatge era compartit pels geògrafs i pels historiadors que estaven en l'avantguarda de la renovació de les seves respectives disciplines. Dues obres dels pares de l'Escola dels Annales en són una prova fidedigna: *La Terre et l'évolution humaine*, de 1922, de Lucien Febvre i, de manera especial, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, de 1931, de Marc Bloch, obra que, de manera incomprensiblement tardana, no es traduirà a l'Estat espanyol fins el 1978.

L'interès pel paisatge dels membres de la gran Escola dels Annales francesa té una doble explicació (Puigvert, 1993). Per una banda, és degut a la influència de l'escola geogràfica possibilista inaugurada per Paul Vidal de la Blache (Alegre, 2012) (amb qui, al seu torn, s'inspirà el nostre Pau Vila), i de la qual en manllevarien conceptes tan importants com els de *milieu* o *genre de vie*, i de la qual valorarien especialment la idea que la natura, més que una entitat neutra que condicionaria absolutament l'organització de les societats humanes,

ha estat humanitzada de manera constant i amb intensitats variables. Seguint novament la interpretació que en fa Joaquim M. Puigvert (1993), l'altra explicació d'aquest interès pel paisatge cal buscar-la en el fet que els historiadors dels Annales creien fermament que el present –el paisatge del present– té per a l'historiador un valor heurístic de primera magnitud que possibilita plantejar problemes i renovar els seus interrogants i les seves preguntes. Aquesta actitud s'ha d'entendre en el marc d'una estratègia de més àmplia volada, de caràcter rupturista, dirigida contra el vell paradigma de l'historicisme positivista d'arrels germàniques, que havia portat a terme una doble «sacralització»: la de la història política en tant que objecte d'estudi prioritari i la de l'exegesi del document escrit provinent i generat per les institucions com a gairebé única –i quasi sagrada– font d'informació per a l'historiador. Aquesta ruptura teòrica implicava, necessàriament, un canvi en el mètode de treball i en les fonts historiogràfiques a investigar, que calia ampliar considerablement. Així, en aquest esforç per dilatar el ventall de fonts a emprar, Bloch proposava entendre el paisatge rural com a «document» tangible que hauria de ser llegit mitjançant l'anomenat mètode regressiu, consistent a remuntar el fil del temps fins a les societats del passat medieval a partir del present. D'aquesta manera, seran múltiples i variats els punts de mira emprats per Bloch derivats d'una lectura en clau històrica del paisatge: de l'observació de la forma dels camps, oberts o tancats, en caracteritzarà règims agraris diferenciats; l'estudi de la localització de l'hàbitat i el grau de fertilitat del sòl li serviran per entendre els seus usos variats i canviants; i l'anàlisi de l'arquitectura vernacle li possibilitarà precisar arqueològicament les diferències socials i l'estratificació a l'interior de la pagesia.

En qualsevol cas, però, malgrat tot el que hem dit, la influència de Vidal de la Blache o de Bloch no acabaria produint una veritable geografia històrica a França a l'estil de l'anglosaxona, a excepció, tal vegada, del grup encapçalat pel geògraf Roger Dion al Collège de France, el qual obrí un camí que ha estat seguit, entre d'altres, per Xavier de Planhol i Jean-Robert Pitte. L'obra de Dion *Essai sur la formation du paysage rural français*, de 1934, juntament amb d'altres treballs seus recollits recentment sota el títol genèric de *Le paysage et la vigne. Essais de géographie historique* (de 1990), esdevindrà, certament, un punt de referència, com també ho seran obres més recents de Jean-Robert Pitte (*Histoire du paysage français*, de 1983) i Xavier de Planhol (*Géographie historique de la France*, de 1988). I, de fet, tampoc a Itàlia podem parlar d'una autèntica escola de geografia històrica a l'entorn del paisatge, malgrat comptar amb obres extra-

ordinàries, com la gran *Storia del paesaggio agrario italiano*, de 1961, d'Emilio Sereni.

No m'allargo més en aquest punt. Deixo per a una altra ocasió les raons que expliquen per què aquesta interessant tradició s'ha cohesionat i estructurat d'una manera molt més sòlida en l'àmbit anglosaxó que no pas en el mediterrani. En volia, però, fer esment perquè, en essència, el projecte al qual em referiré a continuació és un projecte de geografia històrica.

EL PROJECTE PAHISCAT

El projecte PaHisCat («Paisatge Històric de Catalunya»)¹ és, certament, un projecte de geografia històrica aplicat a l'evolució històrica del paisatge de Catalunya. Això sí, amb una particularitat, i és que, tornant al títol d'aquest text, la voluntat última no és tant el coneixement pel coneixement (que també) com l'aplicabilitat d'aquest coneixement a l'àmbit de les polítiques públiques, i molt especialment les territorials.

L'origen dels estudis de caracterització històrica del paisatge amb voluntat que s'apliquin a la seva ordenació i gestió va començar a la Gran Bretanya ja fa uns quants decennis (la qual cosa té molt a veure, evidentment, amb la llunyana tradició de geografia històrica d'aquest país, ja comentada més amunt). El programa governamental que desenvolupa aquest tipus d'estudis –el conegut *Historic Landscape Characterisation* (HLC),² promogut per l'agència English Heritage– preveu elaborar mapes que reflecteixin les característiques del paisatge històric d'un territori; identificar els buits i les absències de les investigacions històriques i arqueològiques existents; afavorir la participació de la gent que viu al territori, i proveir d'informació als organismes responsables de la seva gestió i planificació (Aldred, Fairclough, 2003). Un percentatge molt alt dels comtats anglesos ja disposa d'estudis de caracterització històrica del paisatge, elaborats d'acord amb uns criteris bàsics semblants.

1. El web del projecte PaHisCat: <http://www.catpaisatge.net/pahiscat/cat/index.php>.

2. Pàgina web del projecte *Historic Landscape Characterisation* (HLC): <http://www.english-heritage.org.uk/professional/research/landscapes-and-areas/characterisation/historic-landscape-character/>.

A Escòcia, el procés de caracterització històrica del paisatge –o *Historic Land Use Assessment* (HLA)³– és impulsat per diversos organismes oficials i recolza, sobretot, en l'elaboració de mapes d'evolució històrica dels usos del sòl. Actualment ja s'ha cartografiat més del 65% del territori escocès. D'altra banda, el 1998, al País de Gal·les es van començar a elaborar estudis del caràcter del paisatge històric de 58 zones establertes en l'anomenat *Historic Landscapes Register* («Registre de Paisatges d'Interès Històric de Gal·les»), impulsat pel Countryside Council for Wales.

Experiències similars a les exposades es porten a terme en altres països europeus, com França, Itàlia o Holanda, potser no d'una manera tan sistematitzada i metodològicament pautada, però sí amb resultats de gran interès. El cas holandès és especialment interessant. Sota l'epígraf «Biografia del Paisatge», els neerlandesos estan endegant un ambiciós programa d'evolució dels paisatges dels Països Baixos especialment orientat a la planificació del territori, en les escales nacional, regional i local.

El que preteníem amb el projecte PaHisCat, consultable en la seva totalitat en el web www.catpaisatge.net i elaborat en col·laboració amb el Departament d'Història de la Universitat de Lleida, era que Catalunya iniciés un sender similar. Es tractava, per tant, d'un projecte pilot sobre l'evolució històrica del paisatge que pretenia entendre i difondre les traces del passat visibles en quatre paisatges de Catalunya, així com donar pautes per al planejament territorial, patrimonial i sectorial. Es tractava d'identificar, documentar, entendre, cartografiar i difondre les traces del passat visibles en quatre dels 135 paisatges contemporanis de Catalunya, definits a través dels catàlegs de paisatge, així com donar pautes per al planejament territorial i sectorial des d'una perspectiva de protecció, gestió i ordenació del paisatge. Els quatre paisatges escollits varen ser Horta de Pinyana, Conca de Poblet, Terraprimis i Vall Cerdana.

La metodologia seguida té molt en comú amb la pròpia de la *Historic Landscape Characterisation* (HLC), si bé adaptada a les particularitats del nostre territori i de la nostra història. Una de les peculiaritats metodològiques de PaHisCat és que estudia i data les parcel·les (camps, horts, zones de matollar, de bosc i de pastura, espais urbanitzats o industrials), les realitats lineals (camins, sèquies, límits) i les realitats puntuals (masos, pobles, edificis, jaciments, etc.).

3. Pàgina web del projecte *Historic Land Use Assessment*: <http://hla.rcahms.gov.uk/>.

D'aquests conjunts d'elements i de les seves interrelacions se'n fa una lectura en clau d'interpretació paisatgística des d'una perspectiva històrica evolutiva.

ELS CATÀLEGS DE PAISATGE DE CATALUNYA

La dimensió històrica del paisatge és present tothora en els catàlegs de paisatge de Catalunya, l'instrument d'ordenació i gestió del paisatge per excel·lència del qual s'ha dotat Catalunya des de 2005. En efecte, els catàlegs de paisatge són un nou instrument per protegir, gestionar i ordenar el paisatge de Catalunya des de la perspectiva del planejament territorial. El seu principal objectiu és el de contribuir a la incorporació del paisatge en els plans territorials parcials, però també en els plans directors territorials i en els urbanístics, així com en els plans sectorials. Els catàlegs són, alhora, de gran utilitat en el desenvolupament d'altres polítiques i estratègies de caràcter sectorial lligades al paisatge (conservació de la natura, agricultura, indústria, infraestructures de transport, cultura i turisme), així com per a la sensibilització de la societat catalana sobre el paisatge i els valors ambientals, culturals i estètics.

L'article 10 de la Llei del paisatge defineix els catàlegs de paisatge de Catalunya⁴ com «els documents de caràcter descriptiu i prospectiu que determinen la tipologia dels paisatges de Catalunya, n'identifiquen els valors i l'estat de conservació i proposen els objectius de qualitat que han de complir». No són, per tant, un mer inventari d'elements, o de valors, tal com podria fer pensar el seu nom. Són molt més que això. Els catàlegs de paisatge són les eines que ens permeten conèixer com és el nostre paisatge i quins valors té, quins factors expliquen que tinguem un determinat tipus de paisatge i no un altre i com evoluciona el nostre paisatge en funció de les actuals dinàmiques econòmiques, socials i ambientals i, finalment, defineixen quin tipus de paisatge volem i com podem assolir-lo. Els catàlegs, per tant, aporten informació de gran interès sobre tots els paisatges catalans, els seus valors existents i aquells que podem potenciar, i contribueixen d'aquesta manera a definir i aplicar una nova política de paisatge a Catalunya, que ha de comptar amb la connivència i la participació activa dels agents socials que intervenen al territori. L'abast territorial dels catàlegs de paisatge es correspon

4. . Trobareu més informació sobre els catàlegs de paisatge de Catalunya en aquest enllaç: <http://www.catpaisatge.net/cat/catalegs.php>.

amb el de cadascun dels set àmbits d'aplicació dels plans territorials parcials: Alt Pirineu i Aran, Comarques Centrals, Camp de Tarragona, Terres de Lleida, Regió Metropolitana de Barcelona, Comarques Gironines i Terres de l'Ebre.

Els catàlegs de paisatge parteixen d'una visió integrada del paisatge, prenent els components naturals i culturals conjuntament, mai per separat. El paisatge s'entén en els catàlegs com una àrea tal com és percebuda per la població, el caràcter de la qual és el resultat de la interacció dinàmica de factors naturals (com el relleu, la hidrologia, la flora o la fauna) i humans (com les activitats econòmiques o el patrimoni històric). El paisatge es concep com la fesomia d'un territori amb tots els seus elements naturals i antròpics i també amb els sentiments i les emocions que desperten en el moment de contemplar-los. El paisatge és concebut, per tant, com un producte social, la projecció cultural d'una societat en un espai determinat des d'una dimensió material, espiritual i simbòlica.

Una altra de les característiques bàsiques dels catàlegs de paisatge és que els resultats s'apliquen al conjunt del territori català i no només als espais singulars o excepcionals. No exclouen cap part del territori; ben al contrari, analitzen també els espais marginals i degradats, així com els quotidians (com per exemple els paisatges de les àrees comercials, els grans nusos de comunicacions o els espais industrials). L'abast és, doncs, global, i va des dels espais naturals fins als urbans, passant pels rurals i els periurbans.

Doncs bé, una part fonamental d'aquest complex i complet document que s'acaba de descriure penetra en la dimensió històrica del paisatge. Per a cadascun dels set catàlegs de paisatge s'estudia a fons el procés històric de poblament i la seva influència sobre el paisatge, les dinàmiques de les activitats i els processos que incideixen de manera més notòria en el paisatge i la seva evolució obeint a les tendències socioeconòmiques i ambientals actuals, així com l'expressió artística del paisatge de la zona. Tot això, pel que fa al conjunt de l'àmbit de la vegueria o regió; però és que, a més, de cadascun dels 135 paisatges que cobreixen el conjunt del país se n'estudia també l'evolució històrica, les dinàmiques i l'expressió artística.

El tractament de la dimensió històrica del paisatge té un gran potencial a l'hora de proporcionar informació rellevant per a la seva futura gestió i planificació. Es tracta d'observar els principals canvis del paisatge català i les seves dinàmiques, així com d'estudiar els principals factors que han propiciat les transformacions paisatgístiques. En concret, es posa un èmfasi especial en la identificació dels processos físics i biològics que han influït en l'evolució del paisatge (clima, processos geològics, successió vegetal i d'altres dinàmiques na-

turals); els factors ambientals que han condicionat l'assentament humà sobre el territori i l'evolució del paisatge des d'èpoques remotes (morfologia, disponibilitat de recursos, insalubritat); els principals esdeveniments i conjuntures que han propiciat canvis en el paisatge (desenvolupament de l'agricultura i la ramaderia, desenvolupament de l'activitat manufacturera, expansió vitivinícola, fil·loxera, desenvolupament industrial, guerres, epidèmies, transformació dels conreus de secà a regadius, embat del turisme en el segle xx, incendis forestals, aparició de nous mitjans de transport i d'economies d'escala, telecomunicacions, etc.). Atès que el 1956 el territori català és cobert en la seva totalitat i per primera vegada amb fotografia aèria vertical i que disposem, per tant, d'una informació geogràfica d'extraordinària vàlua just abans dels grans canvis econòmics i de les grans transformacions territorials que experimentarà el país en la dècada de 1960, s'analitzen en detall els canvis d'usos del sòl de les categories següents: zones urbanitzades, vies de comunicació (carreteres, ferrocarrils), conreus, boscos, prats i herbassars, zones nues i roquissars, platges, zones d'aiguamoll i cursos fluvials.

D'altra banda, els catàlegs reflecteixen cartogràficament els valors històrics del paisatge, entenent per aitals les petges més rellevants que l'ésser humà ha deixat al paisatge al llarg de la història, com tipologies constructives (masos, molins, barraques, cabanyes, torres, ponts, castells, muralles, esglésies, ermites), tipologies d'assentament, restes arqueològiques, centres històrics dels nuclis urbans o altres conjunts arquitectònics (colònies industrials), estructures parcel·làries i els seus límits (marges, murs, tanques, closes), sistemes d'infraestructures de contenció de sòls (terrasses, bancals), sistemes de rec autòcton (recs tradicionals, fonts, ponts de pedra, passeres, pous, sínies), espais on es desenvolupen tècniques de treball tradicional, xarxa de camins públics i camins ramaders, etc. La identificació d'aquests valors històrics no es concep com un mer inventari d'elements d'interès històric presents en un determinat territori mancats d'una lectura paisatgística. S'identifiquen, en efecte, els elements del paisatge amb valor històric, però sempre en relació amb els conjunts d'elements que es considera que tenen un valor paisatgístic des d'una perspectiva històrica.

A TALL DE CONCLUSIÓ

En definitiva, i ja per concloure: els paisatges actuals són el resultat de segle d'història i aquestes petjades del passat que perviuen en el territori present

no només contribueixen a definir el caràcter d'un determinat paisatge i la seva identitat, sinó que també constitueixen elements bàsics per pensar el seu futur. Per això no és gens estrany que Europa, un continent amb una enorme diversitat de paisatges humanitzats al llarg de segles d'història, compti amb una rica tradició d'estudis de geografia històrica i de caracterització històrica del paisatge. No es tracta només de conèixer més bé el passat, sinó també d'aconseguir que aquest coneixement esdevingui un instrument útil per als gestors i els planificadors del territori, a més a més d'esdevenir una poderosa via de sensibilització i educació en el paisatge i en la història. Quan un territori perd la seva memòria perd la seva identitat, el seu sentit de lloc, la seva singularitat, i comença a banalitzar-se. El territori és el receptacle del passat en el present. El temps ha passat, però el paisatge encara és aquí i és a través d'aquest llibre obert que és el paisatge com accedim quotidianament a un passat que tot ho imbueix, encara que no sempre en siguem conscients. El procés de construcció d'una identitat cultural col·lectiva és, sobretot, un procés de territorialització de la història i d'historicitat del territori que queda plasmat visualment –i simbòlicament– en el paisatge.

BIBLIOGRAFIA

- AGNOLETTI, Mauro (ed.) (2011). *Paesaggi rurali storici: per un catalogo nazionale*. Roma: Laterza.
- ALDRED, Oscar; FAIRCLOUGH, Graham (2003). *Historic landscape characterisation taking stock of the method: the National HLC Method Review 2002*. Londres: English Heritage; Somerset County Council.
- ALEGRE, Pau (ed.) (2012). *Paul Vidal de la Blache: geografia general i regional. L'obra a Annales de Géographie (1891-1919)*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia.
- ASTON, Michael (1985). *Interpreting the landscape: landscape archaeology and local History*. Londres: Batsford.
- BLOCH, Marc (1931). *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. París: Les Belles-Lettres. [Hi ha traducció castellana: (1978) *La historia rural francesa: caracteres originales*. Barcelona: Crítica.]
- BOLÒS, Jordi (2004). *Els orígens medievals del paisatge català: l'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- (ed.) (2007). *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*. Lleida: Universitat de Lleida.
- (ed.) (2010). *La caracterització del paisatge històric*. Lleida: Universitat de Lleida.
- CLAR, Jo; DARLINGTON, John; FAIRCLOUGH, Graham (2004). *Using historic landscape characterisation*. Londres: English Heritage.
- DARBY, Henry Clifford (1936). *An historical geography of England before A.D. 1800*. Cambridge: University Press
- DION, Roger (1934). *Essai sur la formation du paysage rural français*. Tours: Arrault.
- (1990). *Le paysage et la vigne. Essais de géographie historique*. París: Payot.
- EAST, Gordon (1935). *An historical geography of Europe*. Londres: Methuen.
- FEBVRE, Lucien (1922). *La terre et l'évolution humaine*. París: La Renaissance du livre. [Hi ha edició castellana: (1925) *La Tierra y la evolución humana. Introducción geográfica a la historia*. Barcelona: Cervantes.]
- HOSKINS, W. G. (1970). *The making of the English landscape*. Harmondsworth: Penguin.
- MUIR, Richard (1999). *Approaches to landscape*. Basingstoke: Macmillan Press.
- (2000). *The new reading of the landscape: fieldwork in landscape history*. Exeter: University of Exeter.
- (2004). *Landscape encyclopaedia: a reference guide to the historic landscape*. Bollington: Windgather.
- PITTE, Jean-Robert (1983). *Histoire du paysage français*. París: Tallandier.
- PLANHOL, Xavier de (1988). *Géographie historique de la France*. París: Fayard.
- PUIGVERT, Joaquim M. (1993). «Presentació». *Estudi General* [Girona], núm. 13: *Geografia històrica i història del paisatge*, p. 9-15. [PUIGVERT, Joaquim M.; NOGUÉ, Joan (ed.).]
- RIPPON, Stephen (2004). *Historic landscape analysis: deciphering the countryside*. York: Council for British Archaeology.
- ROCA, Zoran; SPEK, Theo; TERKENLI, Theano; PLIENINGER, Tobias; HÖCHTL, Franz (ed.) (2007). *European landscapes and lifestyles: the Mediterranean and beyond*. Lisboa: Edições Universitárias Lusófonas.
- SERENI, Emilio (1961). *Storia del paesaggio agrario italiano*. Roma: Laterza.
- TURNER, Sam (2007). *Ancient country: the historic character of rural Devon*. Exeter: Devon Archaeological Society.